

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Το δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός, ο Μελισμός, ο επώνυμος άγιος

Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.1204](https://doi.org/10.12681/dchae.1204)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ Χ. (1999). Το δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός, ο Μελισμός, ο επώνυμος άγιος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 165–176. <https://doi.org/10.12681/dchae.1204>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου
Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός, ο
Μελισμός, ο επώνυμος άγιος

Χαρά ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 165-176

ΑΘΗΝΑ 1999

ΤΟ ΔΟΓΜΑΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΣΤΗΝ ΑΨΙΔΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΝ

Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ - Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ - Ο ΕΠΩΝΥΜΟΣ ΑΓΙΟΣ

Τά Βελανίδια, χωριό της ἐπαρχίας Ἐπιδαύρου Λιμνηρᾶς στή νότια τῆς Πελοποννήσου, βρίσκεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ ἀκρωτήρι τοῦ Μαλέα, τοῦ νοτιότερου ἄκρου τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Πάνω σὲ ὕψωμα στὴ νοτιοανατολική πλευρά τοῦ οἰκισμοῦ σώζεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα¹, οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὁποίου ἐντάσσονται χρονολογικά στὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ 13ου αἰώνα².

Ἡ τοιχογράφηση τῆς ἐκκλησίας φαίνεται ὅτι περιορίσθηκε στὸ χῶρο τῆς ἀψίδας, τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς ὁποίας διαμορφώνεται στὸ τεταρτοσφαίριο καὶ στίς δύο ζῶνες πού δημιουργοῦνται στὸν ἡμικύλινδρο. Στὸ τεταρτοσφαίριο διακρίνεται ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου μέ τὸ Χριστὸ νήπιο στὸ στήθος, μέσα σὲ δίσκο. Ἀπὸ κάτω καὶ στὰ ἄκρα τῆς ἀνώτερης ζώνης τοῦ ἡμικυλίνδρου εἰκονίζεται διακεκομμένη ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (Εἰκ. 1-2). Ἡ παράσταση τοῦ

Μελισμοῦ καταλαμβάνει τίς δύο ζῶνες τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας· στὴν ἀνώτερη ζώνη, μεταξὺ τῆς διακεκομμένης παράστασης τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, παριστάνεται τὸ κεντρικὸ τμήμα μέ τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστὸ καὶ τοὺς ἀγγέλους-διακόνους, ἐνῶ στὴν κατώτερη, ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, βρίσκονται οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες (Εἰκ. 1-3). Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἴδιας ζώνης ἴσταται ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ, ὁ ἅγιος Παντελεήμονας (Εἰκ. 1-2).

Στὴν ἐξίτηλη σύνθεση τῆς Θεοτόκου μέ τὸ Χριστὸ δὲν διακρίνεται ἂν ἡ Παναγία παριστάνεται δεομένη ἢ κρατᾷ τὸ δίσκο. Ὁ Χριστὸς φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, εὐλογεῖ μέ τὸ δεξιὸ καὶ στὸ ἀριστερὸ κρατᾷ κλειστὸ εἰλητό. Μάλλον πρόκειται γιὰ τὴν παράσταση τῆς Βλαχερνίτισσας, ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς ὁποίας³ εἶναι συχνὸς στίς περιοχὲς τῆς Ἐπιδαύρου Λιμνηρᾶς⁴ καὶ τῆς Μάνης⁵, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν τύπο

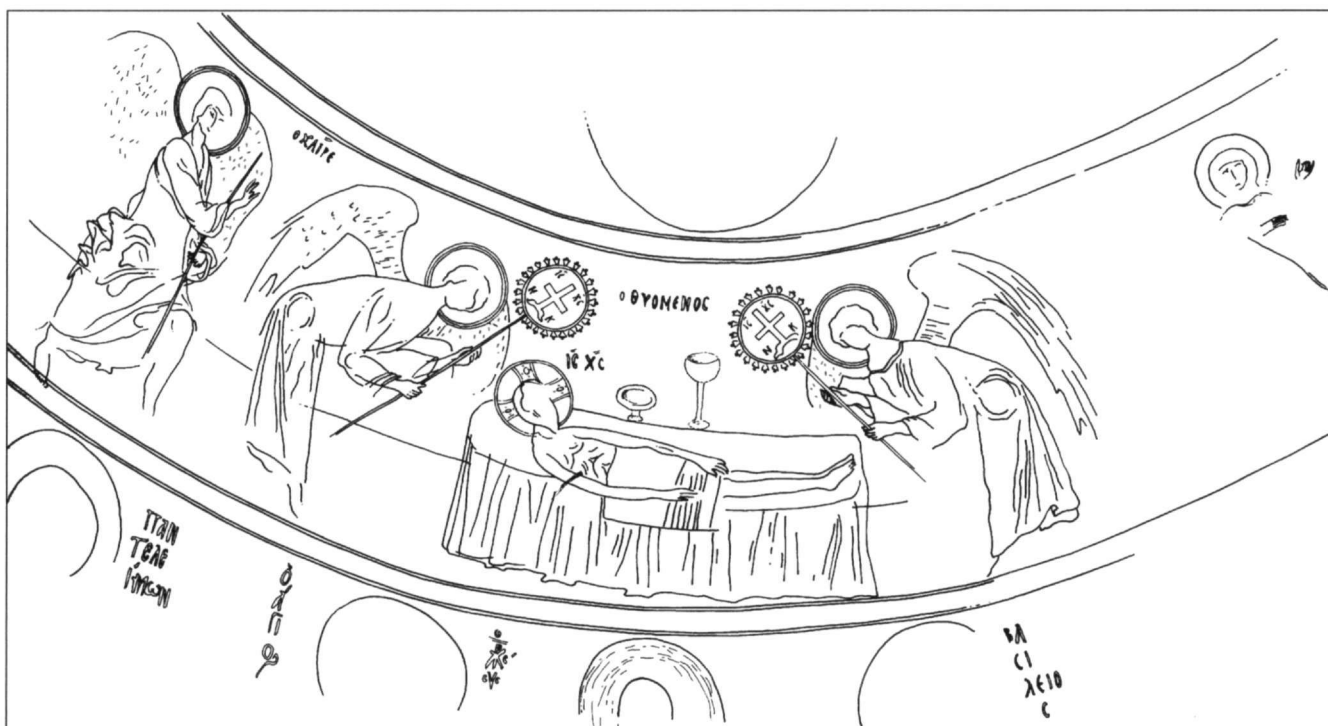
1. Ν.Β. Δρανδάκης, Μεσαιωνικά Λακωνίας - Ἀρκαδίας, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, σ. 107, πίν. 84β. Υ. Nagatsuka, Τοιχογραφίες βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἐπιδαύρου Λιμνηρᾶς καὶ τῆς Μάνης (ἱαπων.), Τόκιο 1981, σ. 14-15, εἰκ. 27. Ν.Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Ἐ. Δωρῆ - Β. Κέπετση - Σ. Καλοπίση - Χ. Κωνσταντινίδη - Μ. Κωνσταντουδάκη - Μ. Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμνηρᾶ, ΠΑΕ 1982, σ. 450-451, πίν. 245β (Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη). Χ. Κωνσταντινίδη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα στὰ Βελανίδια Ἐπιδαύρου Λιμνηρᾶς, Δέκατο Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήνα 1993, Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων, σ. 24.

2. Οἱ τοιχογραφίες συγγενεύουν τεχνολογικά μέ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (α' φάση, 1270-1285) καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ Γεράκι (1300 περ.)· βλ. Δρανδάκης καὶ ἄλλοι, ΠΑΕ 1982, σ. 451.

3. Πά τὸν τύπο βλ. Α. Grabar, Iconographie de la sagesse divine et de la Vierge, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge, I, Παρίσι 1968,

σ. 558-560. Chr. Belting-Ihm, *Sub matris tutela* (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Jahrgang 1976, 3. Abhandlung), Χαϊδελβέργη 1976, σ. 38-57. Μ. Tatić-Djurić, Les icônes de la Vierge à Studenica, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200* (septembre 1986), Βελιγράδι 1988, σ. 200-201.

4. Δρανδάκης καὶ ἄλλοι, ΠΑΕ 1982, σ. 392, 402, 404 (Β. Κέπετση), σ. 413 (Σ. Καλοπίση), σ. 430 (Μ. Παναγιωτίδη), σ. 451, 453 (Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη), σ. 463 (Ν.Β. Δρανδάκης). Ν.Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμνηρᾶ, ΠΑΕ 1983, Α, σ. 244 καὶ σημ. 3 (Μ. Παναγιωτίδη). 5. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀψίδων σὲ ἐκκλησίες τῆς Μάνης: Μεταμόρφωση - Πλατυτέρα - Θεοπάτορες - Δωρητές, *Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1981, σ. 35. Ν.Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Καφίνας, *Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο*, Ἀθήνα 1986, I, σ. 244. Ρ. Ἐτζεόγλου, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀνδρουπεβίτζιας στὴ Μεσση-

Εικ. 1. Βελανίδια, "Άγιος Παντελεήμονας. Σχέδιο παραστάσεων της άψιδας.

της Νικοποιοῦ⁶ πού ἐπιλέγεται σπανιότερα⁷.

Ἡ σκηνή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀκολουθεῖ τή διαδεδομένη ἀπό τό 12ο αἰώνα διάταξη, ἡ ὁποία ἱστορεῖται σέ δύο μέρη⁸. Στό ἀριστερό τμήμα εἰκονίζεται ὁ ἄγγελος πού ἔρχεται μέ ἀνοιχτό βηματισμό φορώντας χιτῶνα καί ἱμάτιο, τείνει τό δεξιό χέρι σέ χειρονομία λόγου καί στό ἀριστερό κρατάει σκήπτρο (Εἰκ. 1-2). Ἀπέναντί του μόλις διακρίνεται ἡ Θεοτόκος ἐνθρονη, μετωπική, κρατώντας στό δεξιό χέρι τό ἀδράχτι καί στό ἀριστερό

τό νῆμα, ἐνῶ στά δεξιά της ὑψώνεται ἀπλό οἰκοδόμημα⁹. Ὁ τρόπος πού ἔχει ἀναγραφεῖ ἡ ἐπιγραφή: Ὁ Χαιρετισμός, σέ διακεκομμένη γραφή, ἐντοπίζεται καί σέ ἄλλες παραστάσεις κοντινῶν μνημείων πού χρονολογοῦνται στό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰώνα, ὅπως στόν Ἅγιο Δημήτριο τῶν Κροκεῶν (1286), στόν Ἀι-Στράτηγο τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μονεμβασίας (1250 περ.) καί στήν Παναγία Ἀνδρουμπεβίτζια (τέλη τοῦ 13ου αἰ.)¹⁰. Εἶναι σύνηθες νά εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγ-

νιακή Μάνη, *Εὐφρόσυτον*. Ἀφιέρωμα στόν Μανόλη Χατζηδάκη, Ἀθήνα 1991, Α', σ. 164. Ν.Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1995, σ. 237 (στό ἐξῆς: Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*).

6. Πά τόν τύπο βλ. Α. Grabar, *L'icoclasmе*, Παρίσι 1957, σ. 35, 200, 213, 250. Ν.Β. Δρανδάκης, *Οἱ παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στή Δροσιανή τῆς Νάξου*, Ἀθήνα 1988, σ. 73. H. Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes von dem Zeitalter der Kunst*, Μόναχο 1990, σ. 14, 315.

7. Ν.Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στή Μεσσηνιακή Μάνη, *ΠΑΕ* 1980, σ. 197, πίν. 135β (Μ. Παναγιωτίδη). Ν.Β. Δρανδάκης, Ὁ Ὁ Άγιος Θεόδωρος στόν Τσόπακα τῆς Μάνης, *Φύλλον Δώρημα εἰς Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλον, Πελοποννησιακά* 16

(1985-86), σ. 244, 245. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 33, 34, εἰκ. 7. Χ. Κωνσταντινίδη, Ὁ ναός τῆς Φανερωμένης στά Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθήνα 1998, σ. 47.

8. Τούς προβληματισμούς γιά τή διαμόρφωση τῆς παράστασης καί τήν εἰκόνισή της στό χώρο τοῦ ἱεροῦ βλ. Ἱ.Δ. Βαραλῆς, Παρατηρήσεις γιά τή θέση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στή μνημειακή ζωγραφική κατά τή μεσοβυζαντινή περίοδο, *ΔΧΑΕ* ΙΘ' (1996-97), σ. 201-219 (ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία).

9. Πά τό συμβολισμό τῶν οἰκοδομημάτων στό θέμα βλ. J. Fournée, *Architectures symboliques dans le thème iconographique de l'Annonciation, Synthronon*, Παρίσι 1968, σ. 335 κ.ε.

10. Ν.Β. Δρανδάκης, Ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), *ΔΧΑΕ* ΙΒ' (1984), σ. 223. Ν. Γκιολές, Ὁ ναός τοῦ

γελισμοῦ στό μέτωπο τῆς ἀψίδας ἢ στίς παραστάδες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐπιφάνειες πού στό ναό τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα διαθέτουν ὅμως ἐλάχιστο πλάτος. Τό εἰκονογραφικό θέμα συνδέεται μέ τόν εὐχαριστιακό κύκλο τοῦ ἱεροῦ, χάρις στή δογματική του σημασία ὡς ἀπαρχή τῆς θείας Οἰκονομίας. Στήν περίπτωση πού ἐξετάζεται, ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐμπλέκεται μέ ἐκείνη τοῦ Μελισμοῦ, τοῦ ὁποῖου πλαισιώνει τό κεντρικό τμήμα. Τίς δύο συνθέσεις συνδέει ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹¹: κατά τή στιγμή τοῦ Χαιρετισμοῦ, σύμφωνα μέ τό Εὐαγγέλιο¹², καί κατά τή μεταβολή τῶν τιμίων δώρων σέ σῶμα καί αἷμα τοῦ Χριστοῦ¹³, στιγμή ὅπου τό Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι «ἀοράτως παρόν»¹⁴.

Ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ¹⁵, τοῦ ὁποῖου διασώζεται μόνον ἡ κεφαλή, ταυτίζεται ἀπό τήν ἐπιγραφή ἀλλά καί ἀπό τά φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά (Εἰκ. 2)¹⁶. Ἡ μετωπική μορφή τοῦ ἁγίου πού εἰκονίζεται πίσω ἀπό τό Χρυσόστομο, ἔχει καταλάβει τή θέση ὅπου, κατά τό καθιερωμένο εἰκονογραφικό πρόγραμμα, θά ἔπρεπε νά εἰκονίζεται ἓνας ἀκόμη συλλειτουργῶν ἱεράρχης ἀπό τήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ. Παρόμοια ἀπόκλιση παρατηρεῖται στήν ἀψίδα δύο κοντινῶν μνημείων τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 13ου αἰῶνα, τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας (δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰ.)¹⁷ καί τοῦ Ἀι-Πάννη Ποταμίτη ἔξω ἀπό τήν Κοκκάλα τῆς Προσηλιακῆς Μάνης (1275-1300)¹⁸. Ἀπό τήν ἴδια ἐποχή ἐντοπίζονται στόν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας παραστάσεις διαφόρων κατηγοριῶν ἁγίων, εἴτε ἀνάμεσα σέ ἱεράρχες, ὅπως στό ναό τῆς Παναγίας «στῆς Παλλοῦς» στή Νάξο (1288/89)¹⁹, εἴτε χωρίς τήν

Εἰκ. 2. Βελανίδια, Ἅγιος Παντελεήμονας. Βόρειο ἄκρο τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας.

¹¹ Ἀι-Στράτηγου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, *ΛακΣπονδ* 9 (1988), σ. 430. Ἐτζεόγλου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), σ. 165.

¹² Πά τή σύνδεση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί τῆς θείας Κοινωνίας, βλ. Εὐθύμιος Ζηγαβηνός (1080-1122), *Πανοπλία Δογματική*, PG 130, στ. 1258 (D)-1259 (A), 1259 (C).

¹³ Λουκάς, α' 35. Πά τό θέμα τῆς περισσότερᾶς στήν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ βλ. E. Kitzinger, *The Descent of the Dove. Observations on the Mosaic of the Annunciation in the Capella Palatina in Palermo, Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters* (ἔκδ. I. Hutter), Βιέννη 1984, σ. 99 κ.ἑ.

¹⁴ *Κατάπεμψον τό πνεῦμά σου τό ἅγιον... καί Μεταβαλὼν τῷ πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ...*, βλ. Π.Ν. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1935, σ. 111<5>, 115<8> καί σημ. 34, σ. 183. Πά τήν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τή θεία Εὐχαριστία βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός. Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μπροστά στήν ἁγία τράπεζα μέ τά τίμια δῶρα ἢ τόν εὐχαριστιακό Χριστό*, Ἀθήναι 1991 (δακτυλογρ. διδ.κτ.

διατριβή), σ. 61 καί σημ. 11, σ. 147 καί σημ. 10 (στό ἔξης: Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*).

¹⁵ Ψευδο-Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, βλ. PG 98, στ. 437 (A). Πά τήν πατρότητα τοῦ κεμένου, βλ. H.J. Schulz, *Die byzantinische Liturgie. Glaubenszeugnis und Symbolgestalt*, Trier 1980, 118 κ.ἑ.

¹⁶ Πά τό θέμα βλ. Ἀρχιμ. Σ. Κουκιάρης, Ἡ θέση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, *Κληρονομία* 22 (1990), σ. 105-123.

¹⁷ Ὁ ἅγιος Παν/τελε/ήμων. Πά τά χαρακτηριστικά του βλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐν Πετροπόλει 1909 (ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως), σ. 162, 270.

¹⁸ N.B. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-79), σ. 38, εἰκ. 10α. Κουκιάρης, ὁ.π., σ. 108.

¹⁹ N.B. Δρανδάκης - Ε. Δωρεῖ - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Ἐρευνα στή Μάνη, *ΠΑΕ* 1978, σ. 176 κ.ἑ. (Σ. Καλοπίση).

²⁰ N.B. Δρανδάκης, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Πα-

παρουσία ιεραρχών, όπως στο ναό της Παναγίας στο Πλατόρι της Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς (τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ.)²⁰.

Σύνηθες ἐν τούτοις εἶναι νά εἰκονίζονται παραστάσεις τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στό τεταρτοσφαιρίο τῆς ἀψίδας ἀρκετῶν παλαιολόγειων μνημείων τῆς Μάνης²¹. Ἡ εἰκόνιση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στό χῶρο τῆς ἀψίδας ἀκολουθεῖ τήν ιδιόμορφη συντηρητική παράδοση πού ἐπιβίωσε ἀπό τήν εἰκονογραφία τῶν Μαρτυριῶν σέ ἐπαρχιακοῦς μεσοβυζαντινοῦς ναοῦς²², ὅπως στόν Ἅγιο Παντελεήμονα τῶν Μπουλαριῶν (991/92)²³ καί στόν Ταξιάρχη στήν Ἄλυκα τῆς Μάνης (10ος αἰ.)²⁴ ἢ στόν Ἅγιο Μερκούριο τῆς Κέρκυρας (1074/75)²⁵.

Ὁ εὐχαριστιακός Χριστός τοῦ Μελισμοῦ κεῖται ἀπευθείας ξαπλωμένος πάνω στήν ἁγία τράπεζα πού ἔχει τή μορφή ἐπιθανάτιας κλίνης, ὥρμος νεκρός μέ τά μάτια κλειστά, γενειάδα καί μακριά μαλλιά (Εἰκ. 1, 3). Εἶναι γυμνός, μέ τό μέσον τοῦ κορμοῦ του σκεπασμένο ἀπό τόν ἄερα καί τά χέρια ἀπλωμένα κατά μήκος τοῦ σώματός του· ἀπό τή δεξιὰ πλευρά του ἐκρέει αἷμα καί νερό, ἐνῶ πίσω του βρίσκονται ὁ δίσκος καί τό ποτήριον. Ἡ παράσταση συνοδεύεται ἀπό τήν ἐπιγραφή Ὁ *θυόμενος*. Δύο ἄγγελοι-διάκονοι κρατῶντας ριπίδιο μέ βαθμιδωτό φυλλοφόρο σταυρό καί τά συμπιλήματα *Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστός) ν(ι)κ(ᾱ)*, προσκλίνουν στήν ἁγία τράπεζα (Εἰκ. 1-3). Στήν κατώτερη ζώνη τῆς παράστα-

σης βρίσκονται τρεῖς συλλειτουργοῦντες ιεράρχες, πού φοροῦν πολυσταύρια φελόνια καί κρατοῦν ἀνοιχτά ἐνεπίγραφα λειτουργικά εἰλητά. Ἀπό τίς ἐπιγραφές ταυτίζονται ὁ Χρυσόστομος καί ὁ Βασίλειος· στό εἰλητό τοῦ πρώτου ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή μέ τήν εὐχή τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄρτου, πού λέγεται λίγο πρὶν ἀπό τή στιγμή τοῦ μελισμοῦ²⁶.

Ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ καθιερώθηκε ἐπίσημα στή βυζαντινὴ εἰκονογραφία στή τελευταία χρόνια τοῦ 12ου αἰώνα²⁷. Πρόκειται γιά τή συμβολικὴ εἰκόνιση τῆς τέλεσης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, κατὰ τήν ὁποία ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος τῆς θείας Εὐχαριστίας μεταβάλλονται καί καθαγιαζονται σέ σῶμα καί αἷμα τοῦ Χριστοῦ²⁸. Ἡ καθιέρωση καί ἡ ἐξάπλωση τοῦ θέματος συνδέθηκε πρόσφατα τόσο μέ τήν ἔριδα «περὶ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ», ὅσο καί μέ τίς διαφορές ὡς πρὸς τό τυπικὸ τοῦ μυστηρίου ἀνάμεσα στίς δύο Ἐκκλησίες, Κωνσταντινουπόλεως καί Ρώμης²⁹.

Ἡ κατώτερη ζώνη τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας εἶναι ἡ θέση στήν ὁποία εἰκονίζεται κατὰ κανόνα τό εἰκονογραφικὸ θέμα καί ἡ τοποθέτησή του πίσω ἀκριβῶς ἀπό τήν ὑπαρκτὴ ἁγία τράπεζα τοῦ ναοῦ συνταυτίζεται ἀπόλυτα μέ τό χῶρο ὅπου τελεῖται τό μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας³⁰. Σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἡ σύνθεση τοποθετεῖται στήν ἀνώτερη ζώνη τοῦ ἡμικυλίν-

ναγία τῆς Παλλοῦς» (1288-1289), *ΕΕΒΣ* 33 (1964), σ. 259 κ.έ., 265 κ.έ., εἰκ. 4, 6. Μ. Χατζηδάκης - Ν.Β. Δρανδάκης - Ν. Ζίας - Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου - Ἀ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Νάξος*, Ἀθήνα 1989, σ. 100, 102 (Ν.Β. Δρανδάκης).

20. Δρανδάκης - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1983, Α (βλ. ὑπόσημ. 4), σ. 254-257 (Σ. Καλοπίση).

21. Ν.Β. Δρανδάκης, Δεόμενοι ἅγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψίδος εἰς ἐκκλησίας τῆς Μέσης Μάνης, *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 232-240. Μ. Παναγιωτίδη, Παρατηρήσεις στήν εἰκονογραφία τῶν ἀψίδων σέ ἐκκλησίες τῆς Μάνης: Δεόμενοι ἅγιοι - δέηση - ἐνθρονη Παναγία μέ δωρητές - ιεράρχες, *Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περὶλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1981, σ. 66-67. Ν.Β. Δρανδάκης, Παρατηρήσεις στίς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ. πού σώζονται στή Μάνη, *The 17th International Byzantine Congress (Washington 1986)*, Major-Papers, Νέα Ὑόρκη 1986, σ. 687 καί *ΛακΣπονδ* 9 (1988), σ. 71.

22. Α. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, II, Παρίσι 1946, σ. 105-117, 318 κ.έ. Ch. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei von vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts*, Wiesbaden 1960, σ. 113-120.

23. Ν.Β. Δρανδάκης, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, *ΕΕΒΣ* 37

(1969-70), σ. 442 κ.έ., 446 κ.έ. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 369, 371 (σχέδ. 6).

24. Ν.Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στή Μάνη, *ΠΑΕ* 1979, σ. 194, 195 (Μ. Παναγιωτίδη).

25. P.L. Vocotopoulos, Fresques du XIe siècle à Corfou, *CahArch* 21 (1971), σ. 157 κ.έ., 158 κ.έ., 172, εἰκ. 4, 6-9, 10, 11.

26. +*Πρόσχε(ς) / Κ(ύρι)ε Ἰ(η)σ(οῦ) Χ(ριστ)ῆ ὁ Θ(εὸς) ἡμ(ῶν) / ἐξ ἁγίου / κατηκη/τηρίου (σου) καὶ ἀπὸ...*, βλ. Τρεμπέλας, ὅ.π. (ὑπόσημ. 13), σ. 129<18>. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 567 ἀριθ. 36 (ἄλλα παραδείγματα).

27. G. Babić, Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe s. Les évêques officiant devant l'Hétimasie et devant l'Amnos, *FrühMitSt* 2 (1968), σ. 368-386. Ch. Walter, The Christ Child on the Altar in the Radoslav Narthex: A Learned or a Popular Theme, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200 (septembre 1986)*, Βελιγράδι 1988, σ. 219-224 (στό ἔξης: Walter, Radoslav Narthex). Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 63.

28. Τρεμπέλας, ὅ.π. (ὑπόσημ. 13), σ. 115<8>. Ὁ ἴδιος, Ὁ ρωμαϊκὸς λειτουργικὸς τύπος, *ΕΕΘΣΠΑ* 15 (1960-64), σ. 181 κ.έ.

29. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 50-64.

30. Α. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, I, σ. 91.

Εἰκ. 3. Βελανίδια, "Άγιος Παντελεήμονας. Ὁ Χριστός-θνόμενος ἢ μελιζόμενος.

δρου³¹ ἢ καταλαμβάνει καί τίς δύο ζῶνες του, ὅπως στόν "Άγιο Παντελεήμονα³², μιά θέση πού στάθηκε μεταβατική καί ὀφειλόταν μᾶλλον στήν ἐπιθυμία νά μήν ἐμποδίζεται ἡ θέαση τῆς παράστασης ἐξαιτίας τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ³³. Στίς δίξωνες αὐτές συνθέσεις, ὁ εὐ-

χαριστιακός Χριστός μαζί μέ τούς ἀγγέλους-διακό- νους, πού ὀλοκληρώνουν τήν εἰκονογραφία τοῦ θέματος³⁴, βρίσκονται στήν ἀνώτερη ζώνη καί οἱ ἱεράρχες στήν κατώτερη³⁵.

Πά τήν ἀπόδοση τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χρι-

31. "Άγιος Ἀχίλλειος Πρέσπας (985-996), Μητρόπολη Βέροιας (οἱ τοιχογραφίες τῶν ἱεραρχῶν χρονολογοῦνται στό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰ. καί τό κεντρικό τμήμα τῆς παράστασης στό 1300 περ.), Θεοτόκος Ljeviška Prizren (1309-1313), "Άγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (δεύτερο τέταρτο του 14ου αἰ.), Περίβλεπτος Μυστρᾶ (1370-1380), βλ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 106.

32. Σαμαρίνα Ἀνδρούσας (πρίν ἀπό τό 1191), Riza Bogorodica Bijela (μετά τό 1191), "Άγιοι Ἀπόστολοι Ρεέ (μέσα τοῦ 13ου αἰ.), Παναγία Πρεβέντζας (1280-1300), Ἀνάληψη Ravanica (1387 περ.), βλ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 106.

33. Χ. Κωνσταντινίδη, Παρατηρήσεις σέ παραστάσεις ἱεραρχῶν

στό καθολικό τῆς μονῆς Παναγίας Κοσμοσώτειρας στή Βῆρα, *ByzForsch* 14 (1989), σ. 308, 311 κ.έ., 316.

34. Πά τήν παρουσία τῶν ἀγγέλων-διακόνων στό Μελισμό βλ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 433-441. Ἡ πρώτη ὀλοκληρω- μένη παράσταση στήν περιοχή σώζεται στούς Ἁγίους Θεοδώ- ρους Καφιόνας (1263/64-1270): βλ. N.B. Drandakis, *Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Péloponnèse)*, *CahArch* 32 (1984), σ. 165, 168, εἰκ. 4-6 (στό ἐξῆς: Drandakis, *Kaphiona*). Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 κ.έ., εἰκ. 9.

35. Πά τήν θέση τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν βλ. Κωνσταντι- νίδη, ὁ.π. (ὑποσημ. 33), σ. 307-313 καί σημ. 26 (ὅπου καί ἡ προηγου-

Εικ. 4. Καφιόνα, Άγιοι Θεόδωροι. Ό Μελισμός.

μενη βιβλιογραφία). Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 343 κ.έ.

36. Για τη μορφή αυτή του ευχαριστιακού Χριστού βλ. K.Ch. Felmy, *Der Christusknauf dem Diskos*, *JLH* 23 (1979), σ. 95-101· Ch. Walter, *The Christ Child on the Altar in Byzantine Apse Decoration*, *Actes du XVe Congrès International d'études byzantines* (Athènes 1976), Athènes 1981, IIB, σ. 909-913· Mönch V. Grolimund, *Die Darstellung der eucharistischen Realpraesenz Christi in der byzantinisch-slavisches Hagiographie und Ikonographie*, *Konrad Onasch zur Vollendung des 65. Lebensjahres, Eikon und Logos* 2 (1981), σ. 299-321· Walter, Radoslav Narthex, σ. 219 κ.έ· Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 119 κ.έ., 241-258. Η μορφή βασίζεται στο δογματικό υπόβαθρο των πατερικών κεμένων, στο τυπικό και στο κείμενο της θείας λειτουργίας, βλ. ό.π., σ. 40-44, 178-181. Επίσης, Κωνσταντινίδη, ό.π. (ύποσημ. 7), σ. 48 και σημ. 181.

37. Για τη μορφή αυτή του ευχαριστιακού Χριστού βλ. Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 118, 122, 185-188, 224-226, 258-262. Walter, Radoslav Narthex, σ. 222.

38. Drandakis, Kaphiona, σ. 168. Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 258 κ.έ., 466, εικ. 54. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 κ.έ., εικ. 9, πίν. 14.

39. Κωνσταντινίδη, ό.π. (ύποσημ. 1), σ. 24.

40. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οί εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 224, εικ. 4. Drandakis, Kaphiona, σ. 168. Walter, Radoslav Narthex, σ. 222, εικ. 6. Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 261 κ.έ., 481, εικ. 94-95. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24, σ. 86.

41. Nagatsuka, ό.π. (ύποσημ. 1), σχέδ. VI, εικ. 28. Δρανδάκης και άλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 430 (Μ. Παναγιωτίδη). Drandakis, Kaphiona,

στου στο ναό των Βελανιδιών δέν επιλέχθηκε ή πιό δεδομένη παραλλαγή του Μελισμού, δηλαδή του Χριστού ζωντανού σε νηπιακή ήλικία μέσα στο δίσκο³⁶, αλλά ή άσυνήθιστη παραλλαγή του θυομένου ή μελιζομένου, δηλαδή του Χριστού πεθαμένου σε ώριμη ήλικία, από την πλευρά του όποιου ρέει τό αίμα και τό νερό (Εικ. 1, 3)³⁷.

Η παραλλαγή του θυομένου ή μελιζομένου Χριστού νομίζω πώς πρωτοπαρουσιάστηκε στην άψίδα των Άγίων Θεοδώρων της Καφιόνας (1263/64-1270) (Εικ. 4)³⁸. Τό σχήμα διαδόθηκε εύρέως στη Λακωνία³⁹ και σώζεται εκτός από τον Άγιο Παντελεήμονα των Βελανιδιών, στον Άγιο Χρυσόστομο του Γερακιού (1300) (Εικ. 5)⁴⁰, στον Άγιο Άνδρέα της Κάτω Καστανιάς (1375-1400) (Εικ. 6)⁴¹, στη Χειμάτισσα της Φλόκας (1400) (Εικ. 7)⁴² και στον Άγιο Γεώργιο του Μαλέα (άρχές του 15ου αϊ.) (Εικ. 8)⁴³. Τό πιθανότερο είναι νά είχε την ίδια μορφή ό ευχαριστιακός Χριστός και στίς μισοκατεστραμμένες τοιχογραφίες των Άγίων Θεοδώρων του Μισοχωρίου (1250-1275)⁴⁴, του Άσκηταριού της Μονεμβασίας (1275-1300)⁴⁵, του Άι-Στράτηγου του Μαριορέματος (1350-1360)⁴⁶, του Άγίου Κωνσταντίνου των Βελανιδιών (τέλη του 14ου αϊ.)⁴⁷ και του

σ. 168 σημ. 35. Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 262, 522, εικ. 188-189. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24.

42. Δρανδάκης και άλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 356, πίν. 223β, 224α (Ν.Β. Δρανδάκης). Ν.Β. Δρανδάκης, Χειμάτισσα, τό καθολικό ενός λημονημένου μοναστηριού, *Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1984, σ. 19. Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 255, 537, εικ. 224. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24.

43. Δρανδάκης και άλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 463, πίν. 247α, β (Ν.Β. Δρανδάκης). Drandakis, Kaphiona, σ. 168. Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 262, 537, εικ. 225-226. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24. Walter, Radoslav Narthex, σ. 222.

44. Δρανδάκης και άλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 413 (Σ. Καλοπίση). Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 118, 461, εικ. 44. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24.

45. Χ. Καλλιγιά, Έρειπωμένοι ναοί της περιοχής Μονεμβασίας, *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1983, σ. 36. Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 118, 469, εικ. 48.

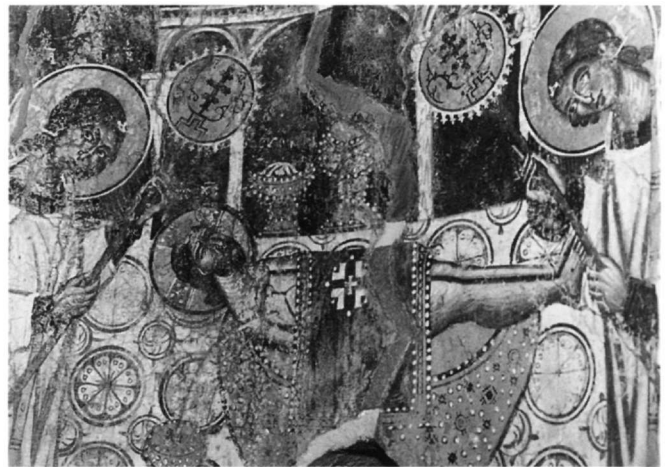
46. Ν.Β. Δρανδάκης, *Ό Άι-Στράτηγος στο Μαριόρεμα*, *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-94), σ. 226.

47. Nagatsuka, ό.π. (ύποσημ. 1), σχέδ. VI. Δρανδάκης και άλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 452 (Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη). Κωνσταντινίδη, *Ό Μελισμός*, σ. 470.

Ἀγίου Γεωργίου τῶν Μολάων (ἀρχές τοῦ 15ου αἰ.)⁴⁸, ἐνῶ στίς παραστάσεις τῆς Ἀγίας Μαρίνας στό Βούταμα (13ος-14ος αἰ.) καί τοῦ Ταξιάρχη στήν Κάτω Καστανιά (1375-1400) ἔχει τήν ἀπλούστερη μορφή, τοῦ ὥριμου νεκροῦ⁴⁹. Στίς παραστάσεις τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα τῶν Βελανιδιῶν (Εἰκ. 1, 3), τοῦ Ἀσκηταρίου τῆς Μονεμβασίας, τοῦ Ἀι-Στράτηγου τοῦ Μαριορέματος, τῆς Χειμάτισσας τῆς Φλόκας (Εἰκ. 7) καί τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῶν Μολάων ὁ Χριστός εἶναι ξαπλωμένος ἀπευθείας πάνω στήν ἁγία τράπεζα, ἐνῶ στούς Ἁγίους Θεοδώρους τῆς Καφιόνας (Εἰκ. 4), στόν Ἅγιο Χρυσόστομο τοῦ Γερακίου (Εἰκ. 5), στόν Ἅγιο Ἀνδρέα τῆς Κάτω Καστανιάς (Εἰκ. 6) καί στόν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Μαλέα (Εἰκ. 8) βρίσκεται μέσα στό δίσκο· πύο χαρακτηριστικά, στήν Καφιόνα, στό Γεράκι καί στό Μαλέα τό αἷμα καί τό νερό πού ἐκπηδᾷ ἀπό τήν πλευρά του περισυλλέγεται μέσα στό ποτήριον (Εἰκ. 4, 5, 8).

Ἡ ἐπιγραφή-τίτλος *Ὁ θυόμενος*, πού σώζεται στήν παράσταση τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα τῶν Βελανιδιῶν καί ἐπαναλαμβάνεται στό Ἀσκηταριό τῆς Μονεμβασίας, στόν Ἅγιο Χρυσόστομο τοῦ Γερακίου καί στόν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Μαλέα, ἀποτελεῖ προσωνυμία τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ⁵⁰. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή, πού συνοδεύει τό εἰκονογραφικό θέμα ἀπό τά μέσα τοῦ 13ου αἰώνα, εἶναι ἀρκετά συχνή στά μνημεῖα τῆς Λακωνίας⁵¹.

Ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, θυομένου ἢ μελιζομένου νεκροῦ σέ ὥριμη ἡλικία, ἀποτελεῖ δημιούργημα τῆς παλαιολόγειας εἰκονογραφίας⁵². Τό εἰκονο-

Εἰκ. 5. Γεράκι, Ἅγιος Χρυσόστομος. Ὁ Χριστός-θυόμενος ἢ μελιζόμενος.

γραφικό στοιχεῖο πού δηλώνει τήν παραλλαγή αὐτή τοῦ Μελισμοῦ εἶναι ἡ τρυπημένη δεξιά πλευρά τοῦ νεκροῦ ὥριμου Χριστοῦ, ἀπό τήν ὁποία ρέει τό αἷμα καί τό νερό, πού σέ ὁρισμένες περιπτώσεις περισυλλέγεται στό ἅγιο ποτήριον. Ἡ λεπτομέρεια αὐτή, πού ἐμπνέεται ἀπό τίς ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας⁵³ καί εἶναι γνωστή στή μνημειακή ζωγραφική ἀπό τήν εἰκονογραφία τῆς Σταύρωσης στό ναό τῆς Θεοτόκου στή Studenica (1208/9)⁵⁴, ἐμπλουτίζει τό θέμα τοῦ Μελισμοῦ ἐξαιτίας τοῦ εὐχαριστιακοῦ της περιεχομένου, μέ

48. Χ. Κωνσταντινίδη, Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στούς Μολάους τῆς Ἐπιδάουρου Λιμηρᾶς, *Ἀντίφωνον. Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 62-63, εἰκ. 1. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80 σημ. 24.

49. Πά τήν Ἀγία Μαρίνα βλ. Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 405 (Β. Κέπετζη). Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 469, εἰκ. 61. Πά τόν Ταξιάρχη βλ. Δρανδάκης καί ἄλλοι, ὁ.π., σ. 425 (Μ. Παναγιωτίδης). Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 521, πίν. 186. Ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ὡς ὥριμου νεκροῦ ἔχει διασωθεῖ σέ διάφορες περιοχές τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας, βλ. ὁ.π., σ. 118, 122, 185 κ.ἑ.

50. Τρεμπέλας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 13), σ. 2, 223<2>, 232-233 καί στίς σημειώσεις.

51. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 81. Ἡ ἐπιγραφή συνοδεύει τό Μελισμό καί σέ παραστάσεις μέ τόν εὐχαριστιακό Χριστό παιδί· τό πρωιμότερο παράδειγμα βρίσκεται στόν Ἅγιο Γεώργιο Ἀπειράνθου στή Νάξο (1253/54), βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, *Μεσαιωνικά Κυκλάδων*, *ΑΔ* 20 (1966), *Χρονικά*, σ. 546. Βλ. καί Walter, Radoslav Narthex, σ. 221, 222.

52. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 118, 122, 165, 185-188. Μιά ἄλλη μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ θυομένου ἢ μελιζομένου εἶναι τοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ πλευρά τρυπᾶται ἀπό τή λόγχη ἢ εἶναι διαμελισμένο, βλ. Μ. Garidis, *Approche «réaliste» dans la représentation du Melismos*, *Akten des XVI. Internationalen Byzantinisten-Kongress (Wien 1981)*, II/5, *JÖB* 32/5 (1982), σ. 495-502. Walter, Radoslav Narthex, σ. 223. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός*, σ. 122, 124, 125, 181-184, 193.

53. Στόν ὄρθρο τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, τό βράδυ τῆς Μεγάλης Πέμπτης, στό 4ο τροπάριο τῶν Μακαρισμῶν λέγεται: *Ἡ ζωηφόρος σου πλευρά, ὡς ἐξ Ἑδὲμ πηγῇ ἀναβλύζουσα, τήν Ἐκκλησίαν σου, Χριστέ, ὡς λογικὸν ποτίζει Παράδεισον*, βλ. *Τριῶδιον*, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1960, σ. 395. Βλ. ἐπίσης, Δρανδάκης καί ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982, σ. 356 σημ. 1 (Ν.Β. Δρανδάκης).

54. V. Djurić, *La plus ancienne peinture de Studenica à la lumière de l'historiographie*, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200 (septembre 1986)*, Βελιγράδι 1988, εἰκ. μεταξύ τῶν σ. 185-186.

Εικ. 6. Κάτω Καστανιά, Άγιος Άνδρέας. Ο Μελισμός.

Εικ. 7. Φλόκα, Χεμάτισσα. Ο Χριστός-θυόμενος ή μελιζόμενος (λεπτομέρεια).

πρώτο σωζόμενο μνημείο τούς Άγίους Θεοδώρους στην Καφιόνα (1263/64-1270) (Εικ. 4). Οί παραστάσεις από τίς όποίες έγινε γνωστή ή μορφή του εύχαριστιακού Χριστού, θυομένου ή μελιζομένου νεκρού, διασώζονται όλες στο χώρο της Λακωνίας και όδηγοyn στην υπόθεση πώς ή παραλλαγή αυτή αποτελεί ιδίωμα πιθανώς της περιοχής⁵⁵.

Τό δογματικό υπόβαθρο της παραλλαγής του εύχαριστιακού Χριστού θυομένου-μελιζομένου νεκρού καθορίζεται από τό κείμενο και τό τυπικό της θείας λει-

τουργίας καθώς και από την ιερή παράδοση. Η επίσημη αντίληψη της Έκκλησίας συνδέει τό σώμα και τό αίμα της θείας Μετάληψης μέ τό Πάθος και την Άνάσταση του Χριστού⁵⁶. Στην πραγματεία του Εύθυμιου Ζηγαβηνού (1080-1122) *Πανοπλία δογματική*, πού συντάχθηκε μέ έντολή του αυτοκράτορα Άλεξίου Α΄ Κομνηνού⁵⁷, καθώς και στα επίσημα πρακτικά των συνόδων πού συγκλήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη τό 1156 και τό 1167 και κατέγραψε ό Νικήτας Χωνιάτης, ή θυσία της θείας Εύχαριστίας συνδέεται μέ τό θάνατο

55. Κωνσταντινίδη, ό.π. (ύποσημ. 1), σ. 24. Βλ. και Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 80, 86 σημ. 25.

56. Β. Στεφανίδης, *Έκκλησιαστική ιστορία απ' αρχής μέχρι σήμερον*, Άθήνα 1959, σ. 427.

57. *Περί της μεταλήψεως του δεσποτικού σώματος και αίματος...*, βλ. PG 130, στ. 1258-1273, κυρίως στ. 1258 (C-D), 1261 (B), 1272 (B): ...του ένσταυρωμένου τό σώμα ύποδεξώμεθα...

τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ τό περιεχόμενο τοῦ ποτηρίου μέ τό αἷμα ἀπό τήν πλευρά του. Στά πρακτικά τῶν δύο συνόδων ἐπιστρατεύθηκε μιὰ σειρὰ κειμένων, ἀπό τά ὁποῖα τό πῶς χαρακτηριστικό εἶναι τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπου ἀναφέρεται: *Ἦνίκα προσέρχῃ τῷ θυσιαστηρίῳ καί μεταλαμβάνεις τό αἷμα Χριστοῦ ἐκ τοῦ ποτηρίου, οὕτω νόμιζε ὅτι τό στόμα σου τῇ πλευρᾷ Χριστοῦ προσέθη- κας καί ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ πίνεις*⁵⁸.

Ἡ ἴδια ἀντίληψη ἀκολουθεῖται καί στίς ἐρμηνεῖες τῆς θείας λειτουργίας τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων (1054-1067 περ.) καί τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (1322-1392/97 περ.)· στήν πρώτη ἀναφέρεται: *...τά ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τε- λούμενα τύπον εἶναι τοῦ σωτηρίου πάθους καί τῆς ταφῆς καί τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καί θεοῦ ἡ- μῶν* καί στή δεύτερη: *ὁμοίως ὁ οἶνος, αὐτό τό αἷμα τό ἐκπηδήσαν ἐσφαττομένον τοῦ σώματος*⁵⁹. Ἐπίσης, στίς ἐρμηνεῖες πού ἄπτονται τῶν συμβολισμῶν τῶν χώρων τοῦ ναοῦ καί τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων, ἡ κόγχη, ἡ πρόθεση καί ἡ ἁγία τράπεζα συνδέονται μέ τό σπή- λαιο ὅπου ἐτάφη ὁ Κύριος ἢ τόν Κρανίου τόπον⁶⁰. Τό εἰλητό σχετίζεται μέ τή σινδόνή μέ τήν ὁποία τυλίχθηκε καί ἐνταφιάσθηκε ὁ Χριστός⁶¹, ἡ λόγχη καί ὁ σπόγγος μέ τή Σταύρωση⁶², τό κάλυμμα μέ τό σουδάριον καί τήν ταφή του, καί ὁ ἀέρας μέ τή σινδόνή⁶³. Ὡς ἐκ τούτου καί ἡ εἰκονογραφική λεπτομέρεια στήν ἀψίδα τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα, ὅπου ἡ ἁγία τράπεζα, πάνω στήν ὁποία εἶναι ξαπλωμένος ὁ εὐχαριστιακός Χριστός, μοιάζει μέ νεκροκρέβατο (Εἰκ. 1, 3), ἀκολουθεῖ τόν πα- τερικό συμβολισμό, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ ἁγία τρά- πεζα *τάφος Χριστοῦ ἐπικέκληται*⁶⁴. Πῶς συγκεκριμένα, ἡ εἰκόνιση τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ νεκροῦ θυομέ- νου-μελιζομένου στό θέμα τοῦ Μελισμοῦ μεταφέρει σέ εἰκόνα ὀρισμένες στιγμές ἀπό τό κείμενο καί τό τυπικό τῆς θείας λειτουργίας. Εἶναι ἡ στιγμή κατά τήν ἀκολου- θία τῆς προσκομιδῆς, ὅταν ὁ ἱερέας λογχίζει τό λειτουρ- γικό ἄμνὸ στή δεξιὰ πλευρά του λέγοντας: *εἷς τῶν στρα-*

Εἰκ. 8. Μαλέας, Ἅγιος Γεώργιος. Ὁ Χριστός-θυόμενος ἢ μελιζόμενος.

τιωτῶν λόγχῃ τήν πλευράν αὐτοῦ ἔνυξε καί εὐθέως ἐξῆλθεν αἷμα καί ὕδωρ..., ἐνῶ ὁ διάκονος ἐκχέει στό ποτήριον νάμα καί νερό⁶⁵. ἐπίσης, οἱ στιγμές που τε- λεῖται ὁ καθαγιασμός τοῦ οἴνου καί ἀμέσως μετά τό με- λισμό ἡ μείξις τοῦ ζέοντος ὕδατος στό ποτήριον⁶⁶.

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, ἡ εἰκόνιση τοῦ αἵματος καί τοῦ νεροῦ πού ἐκπηδᾷ ἀπό τήν πλευρά καί τό ποτή- ριον ὅπου περισυλλέγεται, σχετίζονται μέ τό τυπικό τῆς ἐτομιασίας τῶν τιμίων δώρων, τῆς ζέσης τοῦ νεροῦ καί τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς σέ ἀρκετές ἀπό τίς παραστάσεις πού παρουσιά- σθηκαν διακρίνονται δύο πινελιές πού ξεκινοῦν ἀπό τήν πλευρά τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, ἡ μία κόκκινη καί ἡ ἄλλη λευκή, δηλώνοντας τό αἷμα καί τό νερό. Ἡ λεπτομέρεια αὕτη μεταφέρει σέ εἰκόνα τό πατερικό κείμενο, τό ὁποῖο ἐρμηνεύει τή λευκότητα τοῦ ζέοντος ὕδατος ἐξαιτίας τῆς ἀκίβδηλης πίστεως καί τῆ θερμότη-

58. PG 140, στ. 161 (C): *Ἐκ τῶν βιβλίων τοῦ θσανου τοῦ ὁρθοδό- ξου πίστεως ΚΔ. Σύνοδος Ἐκκλησίας ἐλληνικῆς, περὶ τοῦ δόγμα- τος, Σὺ ὁ προσφέρων καί ὁ προσφερόμενος καί προσδεχόμενος, ὁ.π., στ. 137-201, κυρίως στ. 157 (B-D), 161 (C), 165 (A-D)-168 (A-D).*
59. Θεόδωρος Ἀνδίδων, PG 140, στ. 417 (A). Νικόλαος Καβάσι- λας, PG 150, στ. 425 (D).

60. Χρυσόστομος, PG 49, στ. 381, 397. Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87, III, στ. 3984 (A-D), 3988 (A-D). Ψευδο-Γερμανός Κωνσταντινουπόλε- ως, PG 98, στ. 388 (A-D), 389 (A-D). Θεόδωρος Ἀνδίδων, PG 140, στ. 421 (B). Συμεών Θεσσαλονίκης, PG 155, στ. 340 (D), 341 (A).

61. Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87, III, στ. 3985 (B). Ἰσίδωρος Πηλου- σιώτης, PG 78, στ. 264 (D)-265 (A).

62. Ψευδο-Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, PG 98, στ. 397 (B-C). Νικόλαος Καβάσιλας, PG 150, στ. 385 (A-B).

63. Ψευδο-Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, PG 98, στ. 400 (C). Συμεών Θεσσαλονίκης, PG 155, στ. 288 (A).

64. Θεόδωρος Ἀνδίδων, PG 140, στ. 421 (B). Βλ. καί Schulz, ὁ.π. (ὑποσημ. 14), σ. 153.

65. Τρεμπέλας, ὁ.π. (ὑποσημ. 13), σ. 3, 233.

66. Ὁ.π., σ. 109 <5 κ.ἐ>, 115 <1>, 135-137 καί σημ. 41.

τά του *διὰ τὴν ζέσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*⁶⁷. Στὴν ταύτιση μάλιστα τῆς στιγμῆς αὐτῆς τῆς θείας λειτουργίας μέ τὴν εἰκόνα ὑποβοηθοῦν καὶ τὰ κείμενα τῶν εἰλητῶν πού κρατοῦν οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, καθὼς καὶ ἡ ἐπιλογή τους. Στὸ εἰλητό πού κρατᾶει ὁ Χρυσόστομος στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα τῶν Βελανιδιῶν ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄρτου πού λέγεται ἀμέσως μετὰ τὸ μελισμὸς: *...μεταδοῦναι ἡμῖν τοῦ ἀχράντου σώματός σου καὶ τοῦ τιμίου αἵματος...*⁶⁸, καὶ στὸ εἰλητό τοῦ Νικηφόρου στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Μαλέα, ἡ ἐπικύηση μετὰ τὸν καθαγιασμὸς: *ὥστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν...*⁶⁹. Στὸ τελευταῖο μνημεῖο ἡ παρουσία τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως (806-815)⁷⁰ ὀφείλεται προφανῶς στὸ 13ο κανόνα του, πού θεωρεῖται ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ τὴ χρήση τοῦ ζέοντος ὕδατος, σύμφωνα μέ τὸν ὅποιο *οὐ χρὴ ἀνευ θερμοῦ λειτουργῆσαι προεβύτερον, εἰ μὴ κατὰ πολλὴν περιστάσιν, καὶ εἰ οὐδαμῶς εὐρίσκεται θερμόν...*⁷¹.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τυπικὸ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας τελεῖται διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν ὁρθόδοξη καὶ τὴ λατινικὴ Ἐκκλησία⁷². Ἡ χρήση τοῦ ὕδατος κατὰ τὴν προσκομιδὴ καὶ ἰδίως τοῦ ζέοντος κατὰ τὴν ἀγία ἀναφορά, ὑπῆρξε ἴδιον τοῦ βυζαντινοῦ τυπικοῦ. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία ἀρνεῖται στοὺς πιστοὺς τῆς τὸ ποτήριον τῆς θείας Κοινωνίας, τοῦ ὁποῖου μόνον οἱ ἱερεῖς τῆς μετέχουν. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών (12ος αἰ.) κατὰ τοὺς σχολιασμοὺς του στοὺς κανόνες τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου, θεωρεῖ τοὺς Λατίνους αἵρετικούς, γιατί δέν τελοῦν τὴ μείξη τοῦ ζέοντος ὕδατος⁷³. Ὁ Κύριλλος ὁ πρίν Κυζίκου Κωνσταντῖνος ὁ Στιλβῆς (γύρω στὸ 1200), στὴ γνωστὴ πραγματεία του γιὰ τὰ σφάλματα

τῶν Λατίνων, ἀναφέρει ὅτι δέν μετέχουν τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ⁷⁴.

Ἡ περιοχὴ τῆς Λακωνίας στὴν ὁποία βρίσκονται ὅλα τὰ μνημεῖα πού ἀναφέρθηκαν, ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸ φραγκικὸ ζυγὸ στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ ἐντάχθηκε στὴ δικαιοδοσίᾳ τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας⁷⁵. Ὅμως, ἡ εὐρύτερη περιοχὴ παρέμεινε περικυκλωμένη ἀπὸ τίς φραγκικὲς κτίσεις πού ἐξακολούθουσιν νὰ κατέχουν τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς Πελοποννήσου. Ἐχουν διασωθεῖ ἀναφορὲς λατινόφιλων ἱερέων στὴν περιοχὴ καὶ ἡ διεισδυση τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας εἶχε φθάσει μᾶλλον μέχρι τὸ Ταίναρο, ἂν καὶ στὴ γνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, πού χρονολογεῖται στὸ 1222, ἀναφέρεται ρωμαῖος ἐπίσκοπος Μάνης⁷⁶. Ὡς ἐκ τούτου, ἦταν μᾶλλον ἀναγκαῖες εἰκονογραφικὲς προτάσεις μέ σκοπὸ νὰ ξεκαθαριστοῦν οἱ συγχύσεις πού εἶχαν συσσωρευθεῖ ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς τέλεσης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐξαιτίας τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στίς δύο Ἐκκλησίες, ὁρθόδοξη καὶ λατινική.

Στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς ἀψίδας τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὰ Βελανιδία ἐκφράζεται ἡ ἀπαρχὴ τῆς θείας Οἰκονομίας μέ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τὸ δόγμα τῆς Ἐνσάρκωσης μέ τὴ μορφὴ τῆς Βλαχερνίτισσας καὶ ἡ θυσία μέ τὴ σύνθεση τοῦ Μελισμοῦ. Τὸ σωτηριολογικὸ μήνυμα τονίζεται μέ τὴ μορφὴ τοῦ θυομένου Χριστοῦ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὁποῖου ρεεῖ ἡ θεία Κοινωνία, τῆς ὁποίας θὰ μεταλάβουν οἱ πιστοί, καὶ συμπληρώνεται μέ τὴν παρουσία τῶν ἱεραρχῶν πού τελοῦν τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, καθὼς καὶ τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου πού μαρτύρησε γιὰ τὸν θυόμενον.

Στίς τοιχογραφίες συνδυάσθηκαν συντηρητικὰ καὶ

67. Ψευδο-Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, *PG* 98, στ. 397 (B).

68. Τρεμπέλας, ὁ.π., σ. 129 <21-24>. Βλ. καὶ ὑπόσημ. 26.

69. Ὁ.π., σ. 115 <17>. Κωνσταντινίδη, Ὁ Μελισμὸς, σ. 565 (ἄλλα παραδείγματα).

70. Δρανδάκης καὶ ἄλλοι, *ΠΑΕ* 1982 (ὑπόσημ. 1), σ. 464, πίν. 247β (N.B. Δρανδάκης).

71. *PG* 100, στ. 856 (D). Βλ. ἐπίσης Τρεμπέλας, ὁ.π., σ. 137 σημ. 41. Schulz, ὁ.π., σ. 80 σημ. 46.

72. Πά τίς διαφορὲς βλ. Χ. Ἀνδροῦτσος, *Συμβολικὴ*, Ἀθήνα 1930, σ. 353-358· Τρεμπέλας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 28), σ. 145 κ.ἑ. Ἀρχιμ. Π. Ροδόπουλος, Ὁ καθαγιασμὸς τῶν δώρων τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 13-24, 39-57. Σ. Μπιλάλης, Ὁρθοδοξία καὶ παπισμὸς, Ἀθήνα 1969, 2, σ. 208-233. Κωνσταντινίδη, Ὁ Μελισμὸς, σ. 60 κ.ἑ.

73. Γ.Α. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, Ἀθήνα 1852, Β', σ. 376 κ.ἑ. Πά τὴν ἐπίδραση τοῦ κανόνος στὴν εἰκονογραφία τῆς ἀψίδας, βλ. Ch. Konstantinidi, *Der 32. Kanon des Konzils «In Trullo» (692) in der Apsismalerei, Zograf* 21 (1990), σ. 1-8.

74. *Τὰ αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ὅσα περὶ δογμάτων καὶ γραφῶν καὶ ἐτέρων πολλῶν*, βλ. J. Darrouzès, *Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins, REB* 21 (1963), σ. 63 κ.ἑ. (ἰα καὶ ιβ).

75. D.A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, Λονδίνο 1975 (Édition revue et augmentée par Chr. Maltézou, *Variorum Reprints*), σ. 271 κ.ἑ.

76. Ὁ.π., σ. 274 καὶ σημ. 3. Μ. Κορδῶσης, Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους, *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986), σ. 133 καὶ σημ. 25, σ. 128, 130 καὶ σημ. 13.

νεωτερικά στοιχεία, όπως ή εικόνιση του ἐπώνυμου ἁγίου καί ή νέα μορφή του εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ. Ὁ συνδυασμός συντηρητικῶν καί νεωτερικῶν στοιχείων χαρακτηρίζει τή γενικότερη διάθεση τῆς ἐποχῆς ἀμέσως μετά τήν ἐπάνοδο τῶν Βυζαντινῶν στίς λατινοκρατούμενες περιοχές, ὅποτε ἦταν ἐπιθυμητές τόσο ή σύνδεση μέ τήν παράδοση, ὅσο καί ή δημιουργία νέων

τρόπων ἔκφρασης. Παράλληλα, ή ἔμπνευση τῆς νέας δυναμικῆς μορφῆς του εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ θυομένου ἢ μελιζομένου καί ή προσπάθεια τῆς ἀπόλυτης ταύτισης κεμένων καί εἰκόνας ἐντάσσονται στό ἀνανεωτικό καί ἔντονα ρεαλιστικό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τῶν πρώτων Παλαιολόγων.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

Ch. Konstantinidi

THE DOCTRINAL BACKGROUND TO THE APSE DECORATION OF THE CHURCH OF AGIOS PANTELEIMON, VELANIDIA

THE ANNUNCIATION - THE DEAD CHRIST SACRIFICED - SAINT PANTELEIMON

Velanidia, a village in the province of Epidaurus Limera, is located on Cape Maleas. The wall paintings in the church of Agios Panteleimon, surviving only in the sanctuary area, are dated to the last third of the 13th century. In the top quarter-dome of the apse one can discern the figure of the Virgin, in the mode of the Vlacheritissa; below is a representation of the Annunciation. The depiction of the fraction and distribution of the consecrated bread at Communion (Melismos) bears an inscription, Ὁ θυόμενος (The Sacrificed One), and occupies two zones of the lower part of the apse. The upper zone, between the interrupted depiction of the Annunciation, contains a representation of the Eucharistic Christ, flanked by angel-deacons, while in the lower zone are the officiating bishops. On the roll held by John Chrysostom the viewer can read the prayer which precedes the Melismos. At the northern edge of the same zone stands the saint, Panteleimon, to whom the church is dedicated (Figs 1-3).

The iconographical subject of the Annunciation is connected with the Eucharistic cycle of the sanctuary, and is combined with the representation of the Melismos, which frames the central section. The two compositions are connected by the presence of the Holy Spirit: at the moment of the Annunciation, as recounted in the Gospel, and at the moment of the consecration of the bread and wine when the

Holy Spirit is said to be 'invisibly present'. Representations of the saint to whom the church is dedicated can be found in a considerable number of apses of churches dating to the Palaeologan period in the Mani. Their style follows that of a conservative tradition going back to middle Byzantine times that survived in the iconography of church martyrs in a variety of provincial churches.

The Christ of the Eucharist is depicted in an unusual version of the Sacrificed One, or the Broken Lamb. The iconographical feature of this version is the wounded right side of the dead, mature Christ, from which blood and water flows (the latter sometimes shown as being collected in the chalice). This form is a product of the Palaeologan period and can be seen in churches in the region of Laconia, such as the church of Agioi Theodoroi, Kafiona (1263/1270), the church of Agios Chrysostomos, Geraki (1300), the church of Agios Andreas, Kato Kastania (1375-1400), the church of Cheimatissa, Floka (1400), and the church of Agios Georgios, Maleas (early 15th century) (Figs 4-8). In all probability this version of the Melismos is in complete conformity with the iconographic variant of the region.

The doctrinal background to the figure of the dead Eucharistic Christ Sacrificed-Broken is determined by the text and the rite of the divine liturgy, as well as by church tradition. The figure brings to the icon moments in the liturgy,

such as the Preparation of the divine gifts of the bread and wine of the sacrament, the Zeon (warming of the water in the chalice for communion), and the Communion itself. There are differences in the way these two moments in the liturgy, related to the mystery of the Holy Eucharist, are performed in the Orthodox and Catholic Churches.

The iconographical programme in the apse of the church of Agios Panteleimon depicts for us the beginning of the Divine Dispensation with the representation of the Annunciation, the doctrine of the incarnation with the figure of the Virgin Vlachernitissa and the sacrifice with the composition of the breaking of the bread (Melismos). The sote-

riological message is emphasised by the figure of Christ sacrificed, from whose side flows the Divine Communion in which the faithful participate, and is completed by the presence of the church fathers who are officiating over the Holy Eucharist, together with the saint of the church, Saint Panteleimon, who was martyred for his faith. The inspiration of this new, dynamic figure of the Eucharistic Christ, coupled with the attempt to bring text, liturgical act and icon together in perfect harmony, needs to be understood in the light of the regenerative and intensely realistic spirit of the early Palaeologan era.